

19. YÜZYILDA BİR OSMANLI VALİSİ: GİRİTLİ SIRRI PAŞA VE TEFSİR ANLAYIŞI*

Ekrem GÜLŞEN**

Özet

XIX. Yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından olan Girit'li Sırrı Paşa değişik vilâyetlerde valilik ve mutasarrıflık yapmıştır. O, başta tefsir olmak üzere Kelâm, Mantık, Dinler ve Mezhepler Tarihi, Dil ve Edebiyat'a dair eserler kaleme almış bir aydındır. İlme ve edebiyata aşına olan müellifin tefsirleri Kur'ân-ı Kerim'in "Yusuf, Meryem, Furkân ve İnsân" surelerine aittir. Bu makalede müellifin hayatı, eserleri ve tefsirdeki metodu incelenmiş, çalışmalarının dirâyet yönü ağır basan tefsirlerden olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sırrı Paşa, Tefsir, Müfessir, Osmanlı, Ahsenü'l-kasas, İnsân.

Abstract

An Ottoman Statesman in the 19th Century: Sırrı Pasha from Crete and his understanding of Tafsir

The Ottoman Statesman, Sırrı Pasha from Crete in the 19th century, worked as Province Governor and a proprietor. Sırrı Pasha was an intellectual who authored books on the issues of exegesis, Islamic theology, logic, the history of religions and schools of thought, linguistics and literature. Familiar with the science of theology and literature, as an author, his interpretations of the Holy Quran are made up of the verses of Joseph, Mary, Furkan and Insan. In this paper, the author's life, works and his method in exegesis are examined and understood that his studies of exegesis are made up of those which require great wisdom.

Key words: Sırrı Pasha, Exegesis, Interpreter, Ottoman, The best story, Man.

Giriş

Bu makalede 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Osmanlı edip ve alimleri arasında mümtaz bir yere sahip olan Sırrı Paşa'nın hayatı, eserleri ve tefsir anlayışı özellikle "*Ahsenü'l-kasas, Sırr-ı Meryem, Sırr-ı Furkân, Sırr-ı İnsân*" isimli tefsirlerine dayanılarak incelenecektir. Ancak buna geçmeden müellifin hayatını incelemek yerinde olacaktır.

* Bu makale, MÜSBE, Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı'nda 1992 yılında tarafımızdan hazırlanan "Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir ilmindeki Yeri" başlıklı yayımlanmamış Yüksek Lisans tezinden yararlanılarak kaleme alınmıştır.

** Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi (egulsen@sakarya.edu.tr)

A - HAYATI

a-Doğum Yeri, Adı ve Ailesi

Sırrı Paşa 1260/1844 yılında Girit Kandiyе'de doğdu. Asıl adı Selim Sırrı, babası Konya göçmenlerinden Helvacızâde Salih Tosun Efendi'dir. Daha çok Sırrî-i Girîdî,²¹¹ Giritli Sırrı Paşa ve Selim Sırrı Paşa diye şöhret bulmuş, hayatını anlatan kitapların başlıklarına da bu şekilde yazılmıştır.²¹² Kendisi de kitaplarına, makale ve mektuplarına Sırrî-i Girîdî²¹³ diye imza atmıştır. On iki yaşında babasını kaybettiği için çocukluk ve ilk tahsil yılları dedesinin yanında geçen Sırrı Paşa'nın Kandiyе'deki hayatı, ailesi, yetişmesi ve tahsil hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.

b- Evlenmesi ve Çocukları

Sırrî-i Girîdî 1868 senesinde Aydın vilâyet mektupçu muaviniyken, vezir ve Hekimbaşı'lardan İsmail Paşa'nın şâir ve bestekar kızı Leyla Sâz Hanım'la evlenmiştir.²¹⁴ Sırrı Paşa ile Leyla Sâz'ın dört çocukları olmuştur. Bunlar, Paris'te mühendislik öğrenimi yapmış olan Yûsuf Râzî (Bel), büyük mimarlardan Vedat Tek, Nezihe (Bel) ve Feride (Aynî) dir.²¹⁵ Sırrı Paşa'nın Diyarbakir ve Bağdat valilikleri sırasında ikinci bir evlilik yaptığı ve bu evlilikten de evlatlarının olduğu kaydedilmektedir.²¹⁶

²¹¹ İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, İstanbul 1955, II, 395; Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmânî*, İstanbul 1308, III, 15; Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, Maarif Matbaası 1955, s. 755; Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973, II, 755.

²¹² Sırrı Paşa'nın terceme-i hâli için bkz. *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 395; *Sicilli Osmânî*, III, 15-16; M. Kemal İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, M. E. Basımevi, İstanbul 1969, II, 1700-1704; İnal, *Son Hattatlar*, s. 755-757; Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1971-1972, II, 368-369; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761; *Türk Ansiklopedisi*, M.E.B., Ankara 1980, XXVIII, 534; İbrahim Alâeddin, *Meşhur Adamlar, Hayatları, Eserleri*, İstanbul 1933-1936, IV, 1457; *Büyük Laruss*, Gelişim Yayınları, ts., XVII, 10458; *Meydan Laruss*, İstanbul ts., XI, 278; İ. Alaaddin Güvse, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neş., İstanbul ts. 356; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, MEB. ve Kültür Bakanlığı Yay. 1969, II, 676; Sırrı Paşa Girîdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, İstanbul 1312, Mehmet Ali Aynî'nin biyografi yazısı s. 26-30; Ekrem Gülşen, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir İlmindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul 1992, s. 8-18 ; Cemal Kurnaz, *Sırrı Paşa, DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 127.

²¹³ M. Kemal İnal'e gönderdiği mektup için bkz. *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700.

²¹⁴ Leyla Hanım'ın terceme-i hali için bkz. Nuri Özcan, "Leyla Hanım" *DİA*, XXVII, 158; İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, III, 886-91.

²¹⁵ Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 677.

²¹⁶ Kurnaz, "Sırrı Paşa", *DİA*, XXXVII, 128.

c- İlmî Kişiliği ve Mezhebi

Kandiye Şer-i mahkemesinde (1860) on altı yaşında kâtip olarak göreve başlayan Paşa'nın, her ne kadar kaynaklarda Cevri Efendi²¹⁷ dışında hocalarına rastlamıyorsak da, gençliğinde İstanbul'a gelerek Arapça ve Farsça'yı iyice öğrendiği, hususi dersler aldığı söylenmektedir. Nitekim, Ömer Nasûhi Bilmen onun bu yönü ile alakalı: "medrese tahsilini ikmal etmiş, kıymetli eserler vücuda getirmiş, âlim, edip, şair bir zattır... Kur'ân-ı Mübîn'in bazı sûrelerine mefîn (kuvvetli) bir üslup ile Türkçe tefsir yazmıştır"²¹⁸ demektedir.

Sırrı Paşa'nın Arapça'ya iyi derecede vakıf olduğu, tefsir yazarken istifade ettiği kaynaklardan ve Râzî'nin tefsiri *Mefâtihu'l-ğayb'ın* Fatıha Sûresini Osmanlı Türkçesine tercüme etmesinden anlaşılmaktadır.²¹⁹ Bunun yanında, tefsirlerindeki bazı kelimeleri Farsça açıklaması,²²⁰ Farsça eserler olan *Mesnevî*²²¹ ve *Mevlâna Câmî*'den²²² çalışmalarında şiirlere yer vermesi bu dili de iyi derecede bildiğine delâlet etmektedir.

Öte yandan Paşa, evinde bazen ilim ehliyle münazaralı toplantılar tertip ettiği ve bu meclislerde uzun uzun ilmî münakaşaların yapıldığı kaynaklarda yer almaktadır. Mesela, Musul valisi Muhammed Reşid Paşa'nın da hazır bulunduğu bir mecliste Sırrı Paşa ile Diyarbakır Keldânî Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi arasında uzun münazara yapıldığı aktarılmaktadır.²²³

Diğer yandan yazılarında tasavvuf konularına da ağırlık veren Sırrı Paşa'nın itikâdî mezhebi Ehl-i Sünnet,²²⁴ Fıkhî mezhebinin ise Hanefî²²⁵ olduğu eserlerinde kullandığı kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.

d- Edebi Kişiliği ve Şâirliği

Giritli Sırrı Paşa, müfessir, edip, şâir ve kelâmcılığının yanı sıra zamanının modern ilim ve fenleriyle de meşgul olan gayretli bir müelliftir. Bu yüzden o, XIX. asrın sonlarında yaşayan Osmanlı ilim ehli arasında farklı bir yere

²¹⁷ İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700; İnal, *Son Hattatlar*, s. 755.

²¹⁸ *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761.

²¹⁹ Sırrı Paşa bu çeviriyi "Sırr-ı Kur'ân" adı altında yapmıştır.

²²⁰ Farsça kelime açıklayışı için bkz. Sırrı Paşa, *Sırrı İnsân*, Âmid Matbaası, 1309, s. 81, 146.

²²¹ Mesnevî'den şiirler için bkz. Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân*, Vilâyet Matbaası, 1307, s. 29, 173, 186, 248; Sırrı Paşa, *Ahsenü'l-kasas*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1309, III. 86, 227, 306.

²²² M. Camî'nin şiirlerine örnek için bkz. *Ahsenü'l-kasas*, II. 47, 85, 110, 126, III. 304.

²²³ *Sırr-ı Furkân*, s. 58-63.

²²⁴ *Sırr-ı Furkân*, s. 121.

²²⁵ *Sırr-ı Furkân*, s 284; *Sırr-ı İnsân*, s. 25.

sahiptir. Paşa'nın şairliği, edebî yönü ve diğer meziyetlerini Mahmud Kemâl İnal (ö. 1870/1957): "...Nesri nazmına fâikdir. Zaten şiirleri az,²²⁶ Rik'a yazısı güzel ve kendine mahsus bir tarzdadır.²²⁷ Vilâyetlerde maiyetinde bulunanlardan bazıları yazısını ve nesrini taklit etmişlerdir"²²⁸ ifadeleriyle aktarır. İbnü'lemin iyi bir şair olduğunu söylediği Sırrî-i Giridî'ye ait bazı şiir örnekleri de kaydetmektedir, ki bunlardan biri şöyledir:

"Giren bu kâlîbe yine sanma mûsab olub gidiyor.

Gelen bu dehr-i denîye mûsab olub gidiyor.

Yıkar esasını seyl-i havâdis-i eyyâm,

Binayı muhkem-i âlem harâb olup gidiyor,

Televvünatı şüûn-ı cihâna aldırma,

Semer, şecer, beşer âhir türâb olub gidiyor"²²⁹.

Müellifin başka bir şiirinden bir örnek de şöyledir:

"Ey, Mefharü ins-ü ve cân Muhammed!,

Sultân-u cihân-ı cân Muhammed!,

Fahreyler ise seninle çok mu?,

Eflâke bu Hak'dan Muhammed!"²³⁰

e-Resmi Hizmetleri

Sırrı Paşa eğitimini tamamladıktan sonra, Hanya sancağının Mahkeme-i Şer'iyeye'sinde katip (1860) olarak ilk resmi hizmetine başladı.²³¹ Ardından İstanbul ve Teselya Yenişehir-i Fener'de kâtiplik yapan Sırrı Paşa'nın hayatı, Tepedelenli İsmail Paşa, Hasan Tahsin Paşa ve Yanya valisi Sadrazam İbrahim Edhem Paşalara divan katiplikleriyle devam etmiştir(1867). 1867'de Yanya vilâyeti mektupçu muavinliğine yükseldi. Sadrazam İbrahim Edhem Paşa Yanya'dan İstanbul'a dönerken, İzmir valisi Hekim İsmail Paşa'nın iyi bir kâtibe ihtiyacı olduğundan bahsetmesiyle, kendisine önerilen Sırrı Efendi 1868'de Aydın vilâyeti mektupçu muavinliğine getirildi.²³² Prizren valiliği-

²²⁶ Bazı gazel ve şiirleri için bkz. Cemal Kurnaz, *Giritli Sırrı Paşa, Hayatı, Eserleri, Şiirleri*, İlmî Araştırmalar sy. 9, İstanbul 2000, s. 17.

²²⁷ Yazı örneği için bkz. *Son Hattatlar*, s. 757.

²²⁸ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1702; *Son Sadrazamlar*, I, 1194.

²²⁹ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1703.

²³⁰ *Ahsenü'l-kasas*, I, 6.

²³¹ *Sicilli Osmânî*, III,15; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700.

²³² *Sicilli Osmânî*, III, 15; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700.

nin teşkilinden sonra (1869) burada mektupçu muavini olarak vazife yapan Sırrı Girîdî, bu şehirde bir kaç sene kaldıktan sonra İstanbul'a döndü ve ardından 1872'de Tuna vilayeti mektupçuluğuna atandı.²³³ 1876 tarihinde ûlâ-sânîsi²³⁴ rütbesiyle Bihke (Bilhaç) mutasarrıfı, ardından Rumeli beylerbeyi²³⁵ unvanıyla İzvornik (1877) ve Vidin'de mutasarrıflık yaptı.²³⁶

Vidin dönüşü İstanbul'da bulunduğu sırada 93 harbinin ardından Rusya ile imzalanan Ayastefanos Antlaşması gereği Şumnu ve Varna'ya silah ve mühimmatının tahliyesi için Komiser olarak gitti.²³⁷ Ardından kısa süreli (1877) Karasi (Balıkesir) mutasarrıflığı,²³⁸ arkasından Trabzon (1879), Kastamonu (1880),²³⁹ yeniden Trabzon (1880), Ankara (1881) Sivas (1885), Diyarbakir (1885), Adana (1888) valiliklerinde bulundu. 1890 tarihinde vezir rütbesiyle Bağdat valiliği yaptı.²⁴⁰ Bir ara arâzî-i seniyye komisyonu başkanlığı da yapan Sırrı Paşa birinci derece Osmânî²⁴¹ ve Mecîdî²⁴² nişanlarına sahiptir. Yürüttüğü Bağdat valiliğinin arkasından tekrar Diyarbakir (1890) valiliğine becayiş suretiyle gelmiştir.²⁴³

f- Hastalığı ve Vefatı

Sırrı Paşa, Diyarbakir valisi iken tedavi olmak için geldiği İstanbul'da (1894) uzun zamandır muzdarip olduğu kalp hastalığından kurtulamayarak 52 yaşında vefat etmiştir. (12 Aralık 1313/1895). II. Abdülhamit'in irâde-i

²³³ *Sicilli Osmânî*, III, 15; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700.

²³⁴ Osmanlı mülkî rütbelerinden birinin adıdır. Askerî rütbelerden "livâ" lara mutedildir. Ancak sahibine paşa denilmez. Evvelki vaziyetlerine göre "bey" veya "efendi" denilir. Teşrifat'a girmezler. Bkz. *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, III, 15.

²³⁵ Osmanlı devlet rütbelerinden birinin adıdır. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde yalnız bir Beylerbeyi varken sonradan Rumeli-Anadolu bölgesinde iki tane olmuştur. Bunlar eyaletlerin başında bulunur ve harp zamanlarında muharebeye iştirak ederler. Tanzimat sonrası ise büyük mülkî rütbelerden sayılmıştır. Bu rütbe sahibine Paşa, lakap olarak "Saâdetlü efendim hazretleri" tabiri kullanılır. Bkz. *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, III, 57.

²³⁶ *Sicilli Osmânî*, III, 15; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700; *Son Hattatlar*, s. 755.

²³⁷ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700; *Son Hattatlar*, s. 756.

²³⁸ *Sicilli Osmânî*, III, 15; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700; *Son Hattatlar*, s. 756.

²³⁹ *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, III, 53.

²⁴⁰ *Sicilli Osmânî*, III, 15-16; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1700-1701; *Son Hattatlar*, s. 756; *Devletler ve Hanedanlar*, II, 676.

²⁴¹ Osmanlı nişanlarından biridir. Abdülaziz devrinde 1861 tarihinde ihdas olunmuştur. Hamilinin ölümü üzerine geri alınır. Bkz. Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 197, II, 737-38.

²⁴² 1851 tarihinde ihdas edilen Mecidiye nişanı, kaydı hayat şartıyla verilir. Bkz. *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, II, 428.

²⁴³ *Sicilli Osmânî*, III, 15-16; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Son Hattatlar*, s. 756.

seniyyesi gereğince II. Mahmut türbesi bahçesindeki ikinci adada defnedildi.²⁴⁴

Kabir taşındaki kitabe şöyledir;

“Hüve’l-Hallâku’l-Bâkî. Te’lîfâtı diniyyesiyle ulemâ-i millet-i İslâmiyye ve hüsni idâresiyle, vüzerâ-i devleti Osmâniyye içinde, bir mevki mümtaz ihraz/ittihâz etmiş olan Girit’li Sırrı Paşa, merhûmun ruhu için Fatiha. Tarih-i vilâdeti 1260. Tarih-i vefâtı 1313.”

B- ESERLERİ

Giritli Sırrı Paşa devlet hizmetlerinin yanı sıra nispeten kısa sayılabilecek ömrüne yirmi civarında eser sığdırmış önemli bir devlet adamı ve ilim ehli, edip bir şahsiyettir. Onun eserleri; Tefsir, Kelâm, Dinler ve Mezhepler Tarihi, Mantık, Dil ve Edebiyat sahalarna aittir. Bu disiplinlere dair eserlerini dört ana başlık altında zikretmek mümkündür.

a- Tefsir’e Dair Eserleri

1- *Sırr-ı Kur’ân*

Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1209) *Mefâtîhu’l-ğayb* isimli ünlü tefsirinin giriş, istiâze, besmele ve Fatiha sûresinin tefsirini içeren bölümünün Osmanlı Türkçesine tercümesi olup tek cilt halinde üç cüz olarak 1313 yılında İstanbul’da basılmıştır.²⁴⁵

2- *Ahsenü’l-kasas*

Yûsuf sûresinin geniş tefsiri olup, müellifin yapmış olduğu tefsirler içersinde gerek üslup, gerekse kaynak ve bilgi yönünden en zenginidir²⁴⁶ 1309 tarihinde İstanbul Mürettebiyye matbaasında üç cüz, tek cilt halinde yayımlanan eser 1046 sayfadır. Eseri Tahir Galip Seratlı *Hikayelerin En Güzeli, Ahsenü’l-kasas, Güzel İnsan Yusuf*, ismi altında kısaltıp sadeleştirerek 2005 tarihinde İstanbul’da yayımlamıştır.

3- *Sırr-ı Meryem*

Müellif’in iki cilt halinde hazırladığı eserin yalnız ilk cildine ulaşılmıştır. Yazar ön sözün ardından kaleme aldığı giriş bölümünde, “*İlm’üt-Tefsîr*”, “*Âdâb-ı Müfessirîn*” ve “*Tabakât-ı Müfessirîn*” başlıkları altında tefsir ilmiyle

²⁴⁴ *Sicilli Osmânî*, III, 16; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Son Hattatlar*, s. 756; *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761; *Osmanlı Müellifleri*, II, 368; *Tercümân-ı Hakikat Gazetesi* 19 Kânun’u evvel 1890 tarihli makale.

²⁴⁵ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Osmanlı Müellifleri*, II, 368; *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761.

²⁴⁶ *Sicilli Osmânî*, III, 16; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Osmanlı Müellifleri*, II, 368-369.

ilgili bazı kuralları hatırlatmaktadır.²⁴⁷ Birinci cilt Meryem sûresinin 33. âyetinin tefsiri ile son bulmaktadır. Eserin ilk cildi Vilayet (Âmid) matbaasında 1311'de basılmıştır.

4- *Sırr-ı Furkân*

Furkân sûresinin mufassal tefsiri olup, eserde kullanılan malzeme Yûsuf sûresine nazaran daha azdır. Çalışma yaptığımız nüsha üzerinde müellifin bazı tashihleri ve Maden müftüsüne hediye ettiğine dair kendi yazısıyla yazılmış metin vardır. 1307 tarihinde Vilâyet matbaasında yayımlanmış olan eser 555 sayfadır.²⁴⁸

5- *Sırr-ı İnsân*

İnsân sûresinin küçük hacimli bir tefsiridir.²⁴⁹ Bu tefsirin hemen her âyetinde müfessir Beydâvî'den (ö. 685/1286) nakiller göze çarpmaktadır. 250 sayfa olan eser 1309'de Âmid'de basılmıştır.

6- *Sırr-ı Tenzîl*

Bu eser müellifin *Ahsenü'l-kasas, Sırr-ı Furkân ve Sırr-ı İnsân* adlı tefsirlerinden ihtisar suretiyle hazırlanmıştır. Basımı 1313 senesidir.²⁵⁰

7- *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*

Eser, sahabeden itibaren dördüncü asra kadar olan müfessirleri beş tabakaya ayırarak kısa hayat hikayelerini verir.²⁵¹ Ardından tefsir ilmiyle ilgili bazı bilgileri hatırlatır. *Tefsîr-i Sûre-i Meryem*'in bidayetinde ve müstakil bir kitap olarak 1312'de 30 sayfa olarak neşredilmiştir. Ayrıca eserin sonuna M. Ali Ayni tarafından "*Sâhib-i Eserin Terceme-i Halî*" başlıklı bir de ilave yapılmıştır.

b- Kelam, Mantık, Dinler ve Mezhepler Tarihine Dair Eserleri

1- *Şerh-i Akâid Tercümesi*

Necmeddîn en-Nesefî'nin, 'Akâidü'n-Nesefî isimli kitabına Sadettîn et-Taftâzânî'nin yazdığı *Şerhu'l-'Akâid'in* tercümesidir.²⁵² 1292'de Rusçuk'ta basılmıştır.

2- *Rü'yetullah'a Dâir Risâle*

²⁴⁷ *Sicilli Osmânî*, III, 16; *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761.

²⁴⁸ *Sicilli Osmânî*, III, 16; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761.

²⁴⁹ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701.

²⁵⁰ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Osmanlı Müellifleri*, II, 368.

²⁵¹ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701.

²⁵² *Osmanlı Müellifleri*, II, 368; *Son Hattatlar*, s. 756; *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761.

Şerhu'l-'Akâid tercümesinin Cenâb-ı Zülcelal'i âhirette görmenin mümkün olup olmadığı hususundaki bölümün müstakil tercümesidir.²⁵³ 1293'de Rusçuk'ta basılmıştır.

3- *Nakdû'l-keîâm ft akâidi'l-İslâm*

Taftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâid*'i ile, Hayâlî, Siyelkutî gibi kelâm âlimlerinin haşiyelerinden özetlenerek hazırlanmıştır. Pek çok baskısı yapılan eserden bazı bölümleri Kazım Albayrak çıkartarak "*İlm-i Kelâm'ın Özü*" ismi ile sadeleştirerek neşretmiştir (İstanbul 1987).²⁵⁴

4- *Er-Rûh*

Eser, Kur'ân-ı Kerim'in İsrâ sûresinde yer alan ruhla ilgili 85. âyetin tefsirini içermektedir.²⁵⁵ Ruh meselesinin düşünce tarihi içinde çok geniş bir mesele olduğunu aktaran müellif, zaman zaman kendi şiirlerinden örnekler de verdiği eserini İbn Sînâ'ya (ö. 980/1037) attığı "*Kasîde-i Rûhiyye*" başlığı altında yirmi beyitle bitirmektedir.²⁵⁶ 1303'de İstanbul Mürettebiyye matbaasında 63 sayfa olarak yayımlanmıştır.²⁵⁷

5- *Ârâü'l-milel*

Kitapta kelimelerin kısa bir tarihçesi verildikten sonra sahabeden başlayarak ümmet arasında ortaya çıkan fikrî ihtilaflara değinilmektedir.²⁵⁸ Ardından; Mu'tezile, Gulât, Bâtıniyye, İsmâiliyye, Zeydiyye, İmamiyye, Havâric, Mürchie, ve Cebiyeye fırkaları hakkında muhtasar bilgiler verilmektedir.²⁵⁹ 1303 tarihinde Mürettebiyye matbaasında 223 sayfa olarak basılmıştır.

6- *Mi'yârü'l- Makâl*

Bir mukaddime ile dokuz başlıktan oluşan eser, medreselerde ders kitabı olarak okutulmak üzere Arapça metnin yanında Türkçe tercümesi de verilen bir mantık kitabıdır. 1303 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.²⁶⁰

7- *Nürü'l-Hüdâ li-men istehdâ*

²⁵³ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Osmanlı Müellifleri*, II, 368.

²⁵⁴ Tahkim yayınları no: 1, İstanbul 1987.

²⁵⁵ *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Osmanlı Müellifleri*, II, 368.

²⁵⁶ Kurnaz, "*Sırrı Paşa*", XXXVII, 128.

²⁵⁷ Bu risale MÜİF öğrencisi İsmail Sarioğlu tarafından bitirme tezi olarak aslına uygun bir şekilde sadeleştirilmiştir. (tez no: 15855, İstanbul).

²⁵⁸ *Osmanlı Müellifleri*, II, 369; *Son Hattatlar*, s. 756; *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761.

²⁵⁹ Kurnaz, XXXVII, 128.

²⁶⁰ Kurnaz, XXXVII, 128.

Müellifin, Hıristiyan misyonerliğini eleştirmek amacıyla kaleme aldığı red-diye türünde bir eserdir. Kitap dönemin Diyarbekir Keldânî Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi ile müellif arasında geçen münazaraları da içermektedir.²⁶¹

c- Dil ve Edebiyat'a Dair Eserleri

1- Galatât

Müellif bunu, İbn Kemal'e ait "*et-Tenbîh 'alâ ğalâti'l-hâmil/câhil ve'n nebîh*" ismini taşıyan ve daha ziyade *Ġalatâtü'l-'avâm* diye bilinen eseri esas alarak hazırlamıştır.²⁶² Yazar bu kitabında Türkçe'de hatalı isti'mal edildiğini düşündüğü kökü Arapça 103 kelimeyi incelemektedir.

2- Mektûbât-ı Sırrı Paşa

Müellifin valilik ve diğer devlet görevleri döneminde yaptığı resmi yazışma, konuşma ve pek çok şahsi mektup ile yazılarını ihtiva etmektedir. Ayrıca görev yaptığı yerlerdeki vilayet gazeteleri ile ilgili görüş, faaliyet ve uygulamaları da bu eserinde yer almaktadır.²⁶³ Değişik tarihlerde basılan ve tamamı üç cilt olan *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*'nın ilk cildi *Trabzon Valisi Sırrı Paşa Hazretlerinin Bazı Âsâr-ı Hâmesini Hâvî Mecmuadır* ismi ile 1301'de Trabzon'da, diğerleri 1315 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.

d- Ulaşılamayan Eserleri

1- Numûne-i Adâlet .²⁶⁴

2- Dîvançe-i Sırrî .

3- Girit'li Şâirler .²⁶⁵

4- Lek Dukakin .²⁶⁶

5- Sırrı İstivâ .²⁶⁷

C- SIRRI PAŞA'NIN TEFSİR ANLAYIŞI

Tefsir ilmi, kişinin ilmi ve idraki nispetinde Kur'ân-ı Kerim'i belli usül ve kaideler çerçevesinde anlama ve anlatma sanatıdır. Müellif bu çerçevede *Ahsenü'l-kasas*, *Sırr-ı Meryem*, *Sırr-ı furkân* ve *sırr-ı insân* isimli tefsirlerini

²⁶¹ *Hediyetü'l-ârifin*, II, 396; *Son Hattatlar*, s. 756; *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761.

²⁶² *Hediyetü'l-ârifin*, II, 395; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Son Hattatlar*, s. 756.

²⁶³ Nesimi Yazıcı, *Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri*, XXXVI, 225, 226.

²⁶⁴ *Hediyetü'l-ârifin*, II, 395; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701.

²⁶⁵ Kurnaz, XXXVII, 128.

²⁶⁶ *Hediyetü'l-ârifin*, II, 395; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Son Hattatlar*, s. 756.

²⁶⁷ *Hediyetü'l-ârifin*, II, 395; *Son Asrın Türk Şairleri*, II, 1701; *Son Hattatlar*, s. 756; *Osmanlı Müellifleri*, II, 368; *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 761.

kaleme almıştır ve bu çalışma onun bu eserlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Müfessir genel bir metot olarak mezkûr tefsirlerdeki ekserî alıntılarının başında, bazen sonunda²⁶⁸ bilgiyi nereden veya kimden aldığını zikreder. Bunu yaparken genelde müellifin ismini, bazen eserin ismini,²⁶⁹ bazen de her ikisini birlikte zikreder.²⁷⁰ Az da olsa “bazı müfessirîn-i kirâm”,²⁷¹ “ekser müfessirîn”,²⁷² “tefâsîr-i sâire” gibi genel lafızlar kullandığı da olur. Sırrı Paşa’nın eserlerinde kullandığı dil Osmanlı Türkçesi’dir; ancak o kullandığı tefsirle ilgili Arapça–Farsça bilgiyi her zaman tercüme etmez, bunun yerine alıntının bazen Arapça veya Farsça orijinalini, çoğu kere aslının yanında tercümesini de vermektedir. Burada evvela Sırrı Paşa’nın tefsirlerinin kaynakları ele alınacak, bilahare diğer hususlara değinilecektir.

a- Tefsir Kaynakları

Sırrı Giridî’nin tefsirle ilgili en sık kullandığı kaynakların başında Beydâvî’nin (ö. 685/1286) *Envâru’t-tenzîl-i*,²⁷³ Fahrüddîn Râzî’nin (ö. 606/1209) *Mefâtîhu’l-ğayb-ı*²⁷⁴ ve Ebu’s-Su’ûd’un (ö. 982/1574) *İrşâdü’l-akli’s-selîm’i*²⁷⁵ gelmektedir.

Müfessirin yararlandığı diğer tefsirler ise şunlardır:

Konevî’nin (ö. 1195/1781) *Hâşiye ‘alâ Envârit-tenzîl*,²⁷⁶ Şihâbuddîn el-Hafâcî’nin (ö. 1069/1659) *Înâyetü’l-kâdî ve kifâyetü’r-râdî ‘alâ tefsîri’l-Beydâvî*,²⁷⁷ Bûrsevî’nin (ö. 1137/1725) *Rûhu’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân*,²⁷⁸ Zemahşerî’nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâf an-hakâiki’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’t-te’vîl’i* dir.²⁷⁹

Müfessirin yukarıdaki eserler kadar olmasa da atıf yaptığı diğer bazı müfessir ve tefsirleri ise şunlardır:

²⁶⁸ *Ahsenü’l-kasas*, II, 292, 306, 343, 358, 361.

²⁶⁹ *Ahsenü’l-kasas*, III, 169.

²⁷⁰ *Ahsenü’l-kasas*, II, 30.

²⁷¹ *Ahsenü’l-kasas*, III, 19.

²⁷² *Ahsenü’l-kasas*, III, 10, 36.

²⁷³ *Ahsenü’l-kasas*, II, 25, 235; Sırrı Paşa, *Sırrı Meryem*, Âmid Vilâyet Matbaası, 1311, Başında “*Tabâkat ve Âdâb-ı Müfessirîn*” kitabıyla., s. 122.

²⁷⁴ *Ahsenü’l-kasas*, III, 439-40; *Sırr-ı İnsân*, s. 77-78.

²⁷⁵ *Sırr-ı Furkân*, s. 5; *Ahsenü’l-kasas*, II, 290-92 (özetle).

²⁷⁶ *Ahsenü’l-kasas*, II, 224-225, 325.

²⁷⁷ *Ahsenü’l-kasas*, II, 55-56.

²⁷⁸ *Sırr-ı Furkân*, s. 10; *Ahsenü’l-kasas*, II, 31 (özetle).

²⁷⁹ *Ahsenü’l-kasas*, I, 65.

Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvî*,²⁸⁰ Hâzin'in (ö. 741/1340) *Lübâbu't-te'vîl fi meânit-tenzîl*,²⁸¹ Râğıp el-İsfehânî'nin (ö. 502/1108) *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*,²⁸² Neseffî'nin (ö. 701/1302) *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*,²⁸³ İbn Temcî'tin (ö. 842/1438) *Hâşiye alâ tefsîri'l-Beydâvî*,²⁸⁴ Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît*,²⁸⁵ Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ân ve's-sebi'l-mesânî*,²⁸⁶ et-Tîbî'nin (ö. 743/1361) *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşf an kmâi'r-râyb*,²⁸⁷ Taftâzânî'nin (ö. 791/1389) *Hâşiye ale'l-keşşâf*,²⁸⁸ Semîn Halebî'nin (ö. 756/1355) *ed-Dürü'l-masûn*,²⁸⁹ Süheylî'nin (ö. 508-581/1114-1185) *et-T'arîf ve'l-i'lâm fimâ ebheme fi'l-Kur'ân mine'l-esmâ-i ve'l-alâm*,²⁹⁰ Sa'di Çelebî'nin (ö. 945/1538) *Hâşiye alâ tefsîri'l-Beydâvî*, Suyûtî'nin²⁹¹ (ö. 911/1505) *Î'lâmu'l-erîb bi-hudûsi bid'atü'l-muhârîb*,²⁹² Sivâsî'nin (ö. 780/1378-9) *Uyuni't-tefâsîr li'l-fudalâi's-semâsîr (Tefsîr-i Şeyh)*,²⁹³ Firuzabâdî'nin (ö. 816/1413-14) *Besâiru zevî't-temyîz*,²⁹⁴ Neseffî'nin (ö. 537/1142-43) *et-Teysîr fi't-Tefsîr*,²⁹⁵ Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmî li ahkâmi'l-Kur'ân*,²⁹⁶ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Zâdü'l-mesîr*,²⁹⁷ Necmeddîn Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahru'l-hakâik*,²⁹⁸ Alâe'd-devle Ahmed'in (ö. 736/1335) *et-Te'vîlâtü'n-necmiyye*,²⁹⁹ Şeyhülislâm Ömer Lütfi Efendi (ö. 1314/1896),³⁰⁰ Şerif Mürteza'nın (ö. 436/1044-5) *Emâlî*,³⁰¹ İskenderânî'nin (ö.

²⁸⁰ *Sırr-ı İnsân*, s. 227; *Ahsenü'l-kasas*, I, 25; II, 46.

²⁸¹ *Ahsenü'l-kasas*, III, 265-79; *Sırr-ı Fûkrân*, s. 136.

²⁸² *Ahsenü'l-kasas*, III, 370, 104.

²⁸³ *Ahsenü'l-kasas*, III, 320, 378.

²⁸⁴ *Sırr-ı İnsân*, s. 150, 210 214; *Sırr-ı Fûkrân*, s. 91.

²⁸⁵ *Ahsenü'l-kasas*, II, 123, 162, 206; III, 281.

²⁸⁶ *Sırr-ı Meryem*, 147, 148, 156, 158, 161.

²⁸⁷ *Ahsenü'l-kasas*, II, 280; *Sırr-ı Fûkrân*, s. 554; *Sırr-ı Meryem*, s. 165; *Sırr-ı İnsân*, s. 18.

²⁸⁸ *Sırr-ı Meryem*, 50, 101; *Ahsenü'l-kasas*, II, 279; *Sırr-ı Fûkrân*, s. 706.

²⁸⁹ *Ahsenü'l-kasas*, II, 306; III, 162.

²⁹⁰ *Sırr-ı Meryem*, s. 64.

²⁹¹ *Sırr-ı Meryem*, s. 45; *Sırr-ı İnsân*, s. 8, 46.

²⁹² *Sırr-ı Meryem*, s. 116; *Sırr-ı İnsân*, s. 18.

²⁹³ *Sırr-ı Fûkrân*, s. 168.

²⁹⁴ *Sırr-ı Fûkrân*, s. 315, 517.

²⁹⁵ *Ahsenü'l-kasas*, I, 121.

²⁹⁶ *Ahsenü'l-kasas*, I, 11; *Sırr-ı Meryem*, s. 117.

²⁹⁷ *Ahsenü'l-kasas*, I, 10; *Sırr-ı Fûkrân*, s. 164.

²⁹⁸ *Sırr-ı Fûkrân*, s. 42.

²⁹⁹ *Ahsenü'l-kasas*, I, 130; *Sırr-ı Fûkrân*, s. 42-58.

³⁰⁰ *Ahsenü'l-kasas*, III, 63, 67, 113, 217, 239, 240.

³⁰¹ *Ahsenü'l-kasas*, III, 284.

683/1284-5) *el-İntisâf min sâhibi'l-Keşşâf*³⁰² İbn Tayfûr es-Secâvendî'nin (ö. 560/1165) *Aynü'l-meânî*.

b-Hadis Kaynakları

Sırrı Paşa'nın tefsirlerinde hadis kaynağı olarak başta *Kütüb-i sitte* adıyla meşhur olan hadis kaynakları ve diğer hadis mecmuaları kullanılmıştır. Müellifin en çok hadis naklettiği kaynağın başında şüphesiz Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh'i* gelmektedir.³⁰³ Yine Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh'i*,³⁰⁴ İbn Mâce (ö. 273/886),³⁰⁵ Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/888),³⁰⁶ Ebû 'İsâ et-Tirmizî (ö. 279/898)³⁰⁷ ve Ebû Abdurrahmân en-Nesâî'nin (ö. 303/915)³⁰⁸ *Sünenleri*, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned'i*,³⁰⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014)³¹⁰ *el-Müstedrek 'alâ's-Sahîhâyn*,³¹¹ Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795-6) *el-Muvatta*,³¹² Suyûtî'nin (ö. 911/1505)³¹³ *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ahâdîsi'l-mevdû'a*,³¹⁴ Zeyla'î'nin (ö. 762/1360) *Nasbü'r-râye*,³¹⁵ Sahâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâsîdü'l-hasene*,³¹⁶ Münzirî'nin (ö. 656/1258) *et-Terğîb ve't-terhîb*,³¹⁷ Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *İthâfu's-saadeti'l-muttekin fi şerhi ihyâi ulûmi'd-dîn*,³¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî*³¹⁹ ve *el-Kâfi's-Şâf fi tahrîci ahâdîsi'l-keşşâf*,³²⁰ Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) *Keşfü'l-hafâ ve muzîlü'l-ilbâs-ı sayılabilir*.³²¹

³⁰² *Ahsenü'l-kasas*, III, 279.

³⁰³ *Sırr-ı Furkân*, s. 182, 195; *Ahsenü'l-kasas*, I, 65, II, 97, 172, 175, III, 49; *Sırr-ı Meryem*, s. 157, 162.

³⁰⁴ *Ahsenü'l-kasas*, II, 62, 240, 253; *Sırr-ı Furkân*, s. 125, 276, 280; *Sırr-ı Meryem*, s. 69.

³⁰⁵ *Ahsenü'l-kasas*, I, 163, 174, II, 109, 175, 253; *Sırr-ı Furkân*, s. 545.

³⁰⁶ *Ahsenü'l-kasas*, II, 98, 105; *Sırr-ı Furkân*, s. 194, 276.

³⁰⁷ *Sırr-ı Furkân*, s. 487, 488; *Ahsenü'l-kasas*, II, 11, 150-151.

³⁰⁸ *Sırr-ı Furkân*, s. 280.

³⁰⁹ *Ahsenü'l-kasas*, III, 55; *Sırr-ı Furkân*, s. 194-195.

³¹⁰ *Sırr-ı Furkân*, s. 172.

³¹¹ *Sırr-ı Furkân*, s. 172; *Ahsenü'l-kasas*, I, 34, II, 23.

³¹² *Ahsenü'l-kasas*, II, 253.

³¹³ *Ahsenü'l-kasas*, III, 183.

³¹⁴ *Ahsenü'l-kasas*, I, 34.

³¹⁵ *Sırr-ı Furkân*, s. 275; *Ahsenü'l-kasas*, I, 16, II, 17.

³¹⁶ *Ahsenü'l-kasas*, I, 34.

³¹⁷ *Sırr-ı Furkân*, s. 346; *Ahsenü'l-kasas*, III, 55.

³¹⁸ *Ahsenü'l-kasas*, III, 183; *Sırr-ı Furkân*, s. 545.

³¹⁹ *Ahsenü'l-kasas*, III, 98; *Sırr-ı Furkân*, s. 528.

³²⁰ *Sırr-ı İnsân*, s. 115; *Sırr-ı Furkân*, s. 478.

³²¹ *Sırr-ı Furkân*, s. 465; *Ahsenü'l-kasas*, III, 98.

c- Lügat ve Nahiv Kaynakları

Sırrı Girîdî Paşa geleneksel tefsir metoduna uygun olarak ayetlerdeki kimi kavram ve kelimelere açıklık getirmek için lügat ve nahiv âlimlerinden yararlanmıştı. Bunu yaparken çoğu zaman selef tefsirlerinden istifade etmekle birlikte bazen “lügat ehli şöyle dedi” veya “müellif-i kâmusun beyanına göre” gibi genel ifadeler kullanmış, bazen de isim vererek kelimeleri açıklamıştır. Onun isimlerini zikrettiği dilciler şunlardır:

Halil b. Ahmed (ö. 175/791),³²² el-Kisâî (ö. 180/796),³²³ Sibeveyh (ö. 180/796),³²⁴ el-Ferrâ (ö. 207/822),³²⁵ Ebû Ubeyde (ö. 209/824),³²⁶ el-Esm'âî (ö. 216/831),³²⁷ el-Müberred (ö. 285/898),³²⁸ Mufaddal b. Selem (ö. 290/903),³²⁹ Zeccâc (ö. 311/923),³³⁰ Ahfeş (ö. 315/927),³³¹ Ebû Bekir el-Enbârî (ö. 328/940),³³² Muhammed es-Semerkindî (ö. 343/954),³³³ Sirâfî (ö. 368/979),³³⁴ el-Ezherî (ö. 370/980),³³⁵ Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987),³³⁶ Cevherî (ö. 393/1003),³³⁷ Madrazî (ö. 610/1213),³³⁸ Ukberî (ö. 616/1219),³³⁹ İbn Hâcib (ö. 646/1249),³⁴⁰ İstirabâzî (ö. 689/1287),³⁴¹ İbn Hişâm (ö. 761/1360),³⁴² Firûzabâdî (ö. 817/1414),³⁴³ Merzûkî (ö. 842/1439),³⁴⁴ Âsım Efendi (ö. 1236/1820),³⁴⁵ Muhammed Zihni Efendi (*el-Muktedab fî nahvi lisâni'l-Arap*).³⁴⁶

³²² *Ahsenü'l-kasas*, I, 177; *Sırr-ı Meryem*, s. 91.

³²³ *Ahsenü'l-kasas*, II, 107. (dipnota bkz.).

³²⁴ *Sırr-ı İnsân*, s. 16; *Sırr-ı Furkân*, s. 471.

³²⁵ *Sırr-ı Furkân*, s. 95, 129; *Sırr-ı İnsân*, s. 98.

³²⁶ *Ahsenü'l-kasas*, II, 123; *Sırr-ı Furkân*, s. 183; *Sırr-ı İnsân*, s. 16.

³²⁷ *Ahsenü'l-kasas*, I, 174; *Sırr-ı Furkân*, s. 169-236.

³²⁸ *Ahsenü'l-kasas*, II, 123; *Sırr-ı Furkân*, s. 183.

³²⁹ *Sırr-ı Furkân*, s. 535.

³³⁰ *Ahsenü'l-kasas*, I, 94, II, 239.

³³¹ *Sırr-ı Furkân*, s. 474; *Sırr-ı İnsân*, s. 138.

³³² *Ahsenü'l-kasas*, III, 221; *Sırr-ı Furkân*, s. 129.

³³³ *Ahsenü'l-kasas*, II, 255.

³³⁴ *Sırr-ı İnsân*, s. 18.

³³⁵ *Ahsenü'l-kasas*, I, 174; *Sırr-ı Furkân*, s. 169, 236.

³³⁶ *Ahsenü'l-kasas*, I, II, 277, III, 22, 142.

³³⁷ *Ahsenü'l-kasas*, II, 306.

³³⁸ *Sırr-ı Furkân*, s. 279, 306.

³³⁹ *Ahsenü'l-kasas*, III, 162.

³⁴⁰ *Sırr-ı İnsân*, s. 135.

³⁴¹ *Ahsenü'l-kasas*, II, 255.

³⁴² *Sırr-ı İnsân*, s. 13, 16.

³⁴³ *Sırr-ı Furkân*, s. 57, 113.

³⁴⁴ *Sırr-ı Meryem*, 114.

Yukarıda zikredilen dil bilginlerine bakıldığında Sırrı Paşa'nın birçok müfessirden daha fazla dilciye baş vurduğu görülmektedir. Bu da onun kelime ve kavramlara karşı özel ilgisini ve dile verdiği önemi yansıtmaktadır.

Sırrı Paşa bunun yanı sıra Belevî'nin (ö. 604/1207) *Kitâbu Elif-Bâ*,³⁴⁷ Sekkâkî'nin (ö. 626/1226) *Miftâhu'l-'ulûm*,³⁴⁸ Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhü'l-miftâh*³⁴⁹ gibi Meânî ve Beyan ilmine dair kaynaklardan da istifade etmiştir.

d- Akâide, Mantık ve Cedel Kaynakları

Sırrı Paşa söz konusu tefsirlerinde Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Fıkhu'l-ekber*,³⁵⁰ Hayâlî'nin (ö. 886/1481) *Haşiye fi 'ilmi'l-usûl ve'l-cedel*,³⁵¹ Aliyyü'l-Kârî'nin (ö. 1014/1606) *Şerhu Fıkhu'l-ekber*,³⁵² Gelenbevî'nin (ö. 1205/179) *Mîzânü'l-mantık*³⁵³ gibi akaid ve mantık eserlerinden yararlanmıştı.

e- Tarih ve Sîret Kaynakları

Sırrı Paşa tefsirlerinde tarih ve sîret kitaplarından az da olsa alıntılar yapar. Bunlar arasında İbn İshâk'ın (ö. 151/768)³⁵⁴ *es-Sîre'si*, Kâdî 'İyâz'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*,³⁵⁵ İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*,³⁵⁶ Şihâp el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) *Nesîmu'r-riyâd fi şerhi's-şifâ li'l-Kâdî 'İyâz*,³⁵⁷ Zürcânî'nin (ö. 1122/1710) *İşrâku mesâbihu's-sîreti'l-Muhammediyye*³⁵⁸ isimli eserleri zikredilebilir.

f- Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Kaynakları

Sırrı Paşa, diğer ilimlerde olduğu gibi fıkıhta da asli kaynaklara incek kadar güçlü Arapça bilgisine sahiptir. Kendisi genelde fıkıh konularına az değindiğinden, kaynakları da fazla değildir. Yararlandığı üç kaynaktan birincisi

³⁴⁵ *Ahsenü'l-kasas*, II, 306, III, 96, 208, 267, 436.

³⁴⁶ *Ahsenü'l-kasas*, I, 27, 32, 66, II, 250, III, 281, 313.

³⁴⁷ *Ahsenü'l-kasas*, II, 287.

³⁴⁸ *Sırr-ı Furkân*, s. 100, 331.

³⁴⁹ *Ahsenü'l-kasas*, II, 225; *Sırr-ı Furkân*, s. 101.

³⁵⁰ *Ahsenü'l-kasas*, II, 60.

³⁵¹ *Ahsenü'l-kasas*, I, 39-41.

³⁵² *Ahsenü'l-kasas*, II, 60.

³⁵³ *Ahsenü'l-kasas*, I, 39, 43.

³⁵⁴ *Ahsenü'l-kasas*, I, 198.

³⁵⁵ *Sırr-ı Furkân*, s. 487.

³⁵⁶ *Ahsenü'l-kasas*, I, 86, III, 332.

³⁵⁷ *Sırr-ı Furkân*, s. 469, 489.

³⁵⁸ *Ahsenü'l-kasas*, 1, 1, 59-60.

el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye ve kifâyetü'l-müntehâ*,³⁵⁹ diğeri Muhammed el-Konevî'nin (ö. 770/1369) *Hulâsatü'n-nihâye fi fevâidi'l-hidâye*,³⁶⁰ üçüncüsü ise Ebü'l-Bekâ el-Mekkî'nin (ö. 854/1450-1) *Şerhu'l-mecm'a*³⁶¹ adlı eseridir. Usul kaynaklarına gelince Muhammed es-Sivâsî'nin (ö. 861/1457) *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh* adlı eseriyle, bunun şârihlerinden Muhammed Hacc'ın (ö. 825-897/1422-1474) *et-Tahrîr ve't-tahrîr fi şerhi't-Tahrîr* adlı eseridir.

D- TEFSİR YÖNTEMİ

Tefsir denildiğinde daha ziyade Kur'ân'ı Kerim'in baştan sona açıklanması gelir. Bununla birlikte Kur'ân'ın bazı sûrelerini içeren sûre veya âyet tefsirleri de mevcuttur. Bu tür tefsir çalışmaları yapan alimlerden biri de Sırrı Paşa'dır. Onun "*Ahsenü'l-kasas, Sırr-ı Meryem, Sırr-ı Furkân ve Sırr-ı İnsân*" isimli çalışmaları bazı sûrelerin tefsirlerine hasredilmiş eserlerdir.

Müellifin bu eserlerinde genelde belli bir metodu uyguladığı gözlenmektedir. Evvela âyeti veya birden fazla âyet gruplarını bir araya getirir, ardından "hulâsa-i meâl-i münîfî" başlığı altında âyetin meâlini aktarmaktadır. Arkasından "tefsir ve îzah" başlığı koyduktan sonra varsa âyet veya âyetlerin öncesi ile münasebetine veya sebep-i nüzûlüne yer vermektedir. Arkasından kelime tahlillerine girişen müellif, görüşünü Sibeveyh, Kisâî, Ferrâ, Müberred vb. dilcilerin ifadeleri ile temellendirmektedir. Keza gramer tahlilleri, kıraat farklılıkları, fikhî konular ve tasavvufla ilgili tartışmalar ilgili âyetlerin tefsirinde yerlerini bulmaktadır. Bazen müellif konu ile ilgili bazı hadislere, sahâbe ve tâbiûn sözlerine de yer vermektedir.

Tefsirde göze çarpan bir başka husus ise müellifin epeyce Arapça, Türkçe ve Farsça şiirlere yer vermesidir. Bu şiirler bazen istihsat/delillendirme için kullanılırken bazen de mananın daha iyi anlaşılması için verilmektedir. Müfessir kelâm ve akâid konularına da zaman zaman değinmektedir. Müellifin mezkûr eserleri daha çok dirayet ağırlıklı olmakla birlikte yer yer rivâyet özelliklerini de taşımaktadır. Bu rivâyet özellikleri burada alt başlıklar içinde ele alınacaktır.

1- Tefsirler'in Rivâyet Yönünden Özellikleri

Bu bölümde müellifin tefsir yöntemi temel özellikleri ile fazla detaya girilmeden Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsiri, Kur'ân'ı hadislerle tefsiri, Kur'ân'ı Sahâbe

³⁵⁹ *Ahsenü'l-kasas*, III, 109; *Sırr-ı Furkân*, s. 283.

³⁶⁰ *Ahsenü'l-kasas*, III, 324.

³⁶¹ *Sırr-ı Furkân*, s. 285.

ve Tâbiûn sözüyle tefsiri, Kur'ân'ı sebebi nüzülle tefsiri, Kur'ân'ı kıraâtle tefsiri yönünden ele alınıp bazı misallerle açıklanacaktır.

a-Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsîri

Geleneksel tefsir metotlarından en yaygın olanı “âyetin âyetlerle tefsiri” yöntemidir. Alimlerimiz, “Kur'ân'ı tefsîr etme yöntemlerinin en doğrusu, şüphesiz Kur'ân'ı yine Kur'ân'la tefsîr etmektir. Kur'ân'da bir yerde mücmel olarak gelen, diğer yerde tefsir edilmiş, açıklanmış, yine bir yerde muhtasar olan, başka bir yerde genişletilmiş”³⁶² demişlerdir. Sırrı Paşa'da tefsirlerinde zaman zaman Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine yer vermiştir.

Nitekim o, Meryem sûresi 13. âyetindeki³⁶³ (*hanân*) kelimesinin rahmet ve re'fet manalarına geldiğini aktararak, kelimeyi iki şekilde yorumlar: Birinciye göre bu kelime Yüce Allah'ın (c.c.) sıfatı; diğerine göre ise Yahya'nın (a.s.) sıfatıdır. Ardından ikinci izahın yani Hz. Yahya'nın sıfatı olduğuna dair “Allah'ın rahmeti sebebiyledir ki, sen onlara yumuşak davrandın”³⁶⁴ âyeti ile “O Peygamber (s.a.v.) size düşkün, mü'minlere şefkatli, merhametlidir”³⁶⁵ âyetlerinin metinlerini zikreder. Böylece, bu âyetlerin zikriyle “hanân” kelimesine daha açık bir mana verilmiş olur.

Yine müfessir sözünün devamında bu rahmet ve merhamet mutlak olarak yapıldığında bazen vacibi terke ve Allah'ın (c.c.) hududunu tecavüze yol açmasına vesile olmaması için aşağıdaki şu üç âyeti de yorumuna ilave etmektedir.

*“Allah'ın getireceği toplum, mü'minlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı onurlu ve şiddetlidir. Allah yolunda cihad ederler, ayıplayanın kınamasından korkmazlar”*³⁶⁶

*“Kafirlerden size yakın olanlarla savaşın, onlar sizde kendilerine karşı bir sertlik ve şiddet gılgat bulsunlar.”*³⁶⁷

*“Allah'ın dinini uygulama hususunda sizi onlara (zina edenlere) karşı acıma, şefkat duygusu tutup engellemesin”*³⁶⁸

³⁶² İbn Teymiye, *Fetâvâ*, Riyad ts., XIII, 363.

³⁶³ Âyetin meali “tarafımızdan bir merhamet, arı duru bir gönül de ihsan ettik.”

³⁶⁴ Âl-i İmrân 3/159.

³⁶⁵ et-Tevbe 9/128; *Sırr-ı Meryem*, 129-132.

³⁶⁶ el-Mâide 5/54.

³⁶⁷ et-Tevbe 9/123.

³⁶⁸ en-Nûr 24/2.

Sırrı Paşa bu âyetle ilgili başka âyetleri ilişkilendirerek rahmet ve merhametin her yerde ve her şart altında, herkese kullanılamayacağını böylece belirtmiş olmaktadır.

Müfessir, Furkân sûresi 39. âyetinde “ وَكُلًّا نُّبَرِّئُكَ بِهَا ”³⁶⁹ ‘tetbîr’ kelimesinin bir şeyi “doğramak” manasına geldiği gibi, “helak” manasına da kullanıldığını söyler. İşte bu “helak” manasını daha güzel açıklamak üzere Nûh sûresi 28. âyetinin bir bölümü olan “Zâlimlerin, inanmayanların da sadece helaklerini artır, onların köklerini kurut, yok et” âyetini delil göstererek mezkûr manayı daha güzel şekilde ifade etmiş olmaktadır.³⁷⁰

b- Kur’ân’ın Sünnetle Tefsîri

Hiz. Peygamber’in (s.a.v.) sözleri, fiilleri ve takrirleri olan hadis³⁷¹ teşrî kaynağı bakımından da ikinci sırayı almaktadır. Hiz. Peygamber (s.a.v.) de bu gerçeği dile getirerek “Size iki şey bıraktım. Onlara sarıldığımız müddetçe yolunuzdan ebediyen sapmazsınız. Bunlar Allah’ın kitabı Kur’ân ile Sünnetimdir” buyurmuşlardır.³⁷² Sünnetin Kur’ân’ı tefsir ettiği hususunda âlimlerimiz ittifak etmişlerdir. Hemen her müfessir hadislerle âyetleri tefsir etme hususunda gayret göstermiştir. Müellifimiz de tefsirlerinde Kur’ân’ın sünnetle tefsirine önem vermiş, âyetlerin tefsirini yaparken konuyla ilgili Hiz. Peygamber’den (s.a.v.) nakledilen hadislerden yararlanmıştı. Mesela, Hiz. Yakup’un oğullarına nasihatinde taktik vermesini ifade eden “Oğullarım Mısır’a bir kapıdan girmeyin ayrı ayrı kapılardan girin ”³⁷³ âyetini yorumlarken Hiz. Peygamber’den (s.a.v.) nakledilen “Göz değmesi haklıdır, doğrudur, eğer kaderi bir şey değiştirmek, geçmek isteseydi onu göz değmesi geçerdî”,³⁷⁴ hadisi ile İbn Abbas’tan (r.a.) nakledilen ve Hiz. Peygamber’in torunları Hasan ve Hüseyin’i göz değmesine karşı korumak için söylediği³⁷⁵ “Her şeytandan, yılan ve akrep gibi zehirleyicilerden ve her kötü gözden Allah’ın yardımına, kudretine veya Allah’ın mükemmel kelimelerine sığınırım”³⁷⁶ hadislerine yer vererek Sırrı Paşa ilgili âyetten Yakup (a.s.)’in kastının göz değmesi olduğunu ileri sürmüştür.

³⁶⁹ “sonunda o toplumu yerle bir ettik”

³⁷⁰ *Sırr-ı Furkân*, s. 234.

³⁷¹ Nevevî, *Tedribü’r-râvî*, Dâru’l-Fikr, Tah. Abdü’l-Vehhâb Abdülladîf, ts., I, 40-44

³⁷² Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 93.

³⁷³ Yûsuf 12/67.

³⁷⁴ Müslim, *Kitâbü’s-Selâm*, 16.

³⁷⁵ İbn Mâce, *Kitâbü’t-tıbb*, 36.

³⁷⁶ *Ansenü’l-kasas*, III, 60-62.

c- Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiûn Sözüyle Tefsîri

Kur'ân-ı Kerîm Arap lisanı üzere indirilmiş olmakla beraber sahabenin hepsi onu anlama hususunda eşit değildiler.³⁷⁷ Bu farklılık onların Kur'ân'ı anlama ve yorumlama hususundaki derecelerini düşürmez, bilakis onlar Kur'ân'ı en iyi anlayanlardır. Çünkü Kur'ân onların lisanları üzere indirilmiştir. Bu yüzden müfessirler sahabe görüşlerini ayetlerin anlaşılmasında önemli bir mesnet ve metod kabul etmişlerdir. Sırrı Paşa'da selefleri gibi tefsirlerinde sahabe görüşlerine yer vermiş bilhassa İbn Abbas'a (r.a.) itimadını önde tutup sözlerine öncelik tanımıştır. Bunu yaparken de rivayet zincirini genelde hafzederek, nakli normal alışılmış kalıplar içinde vermiştir. Meselâ: "*Rableri onlara tertemiz bir içecek içirmiştir*"³⁷⁸ ayetinin tefsirinde Hz. Ali (r.a.) Efendimizden nakledilen: "*Cennet ehli cennete doğru yöneldiklerinde, kökleri arasından iki su gözesi çıkan bir ağaca rastlayacak. Evvelkisinden içtiklerinde yüzlerinde nimetin, refahın parlaklığı, güzelliği belli olur, sevinçleri durmaz, his ve bilgileri birbirine karışıp dağılmaz. Sonra ikinci gözeden içtiklerinde karınlarındaki eziyet verici dünyalık şeyler çıkar. Daha sonra da cennetin bekçisi onları karşılayarak "Size selam olsun, ne mutlu size, hiç çıkmayacağınız ebedî olan cennete girin" diyerek onları selamlar*"³⁷⁹ rivâyetine yer vermiştir.

Müfessirlerin çoğunluğuna göre tabîlerin tefsirdeki görüşlerine de öncelik vermek gerekir. Çünkü onlar rivâyetlerin pek çoğunu sahabîlerden nakletmişlerdir. Bu konuda İbn Teymiye ayetin açıklamasını Kur'ân'daki diğer ayetlerde ve sünnette bulamadığı zaman, sahabe kavline müracaat edilmesini, sahabe kavlinde de yoksa tabîin sözüne bakılmasını salık vermiş, bu bağlamda bir çok müfessirin tabîiden Mücahid b. Cebr'in sözüne dayandıklarını söylemiştir. Müfessirimiz de sahabe sözüne verdiği önemi, tabîilerin sözüne de vermiş, yeri geldiğinde Hasan el-Basrî, Mücâhid, Katâde, Dahhâk, 'İkrime ve diğer bazı tabîilerin sözlerinden tefsirinde yararlanmış. Mesela, müfessirimiz, "*O müminler ki Allah (c.c.) ile beraber başka ilaha yalvarmazlar. Allah'ın haram ettiği canı haksız yere öldürmezler ve zina etmezler. Kim bunları yaparsa günahının cezasını bulur*"³⁸⁰ âyetinde geçen "esâm" kelimesinin "nekâl" vezninde olup, "günahın cezası" manasına geldiğini belirtir. Ebû Müslim'e göre ise: "esâm" ile "isim" kelimelerinin günah manası taşıdığını, günahın cezası olan "işkenceye" de dendiğini ve burada kastedilen mananın

³⁷⁷ Bu konudaki rivâyetler ve daha geniş bilgi için bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 35.

³⁷⁸ İnsân 76/21.

³⁷⁹ *Sırr-ı İnsân*, s. 181.

³⁸⁰ Furkân 25/68.

da bu olduğunu söyler. Hasan el-Basrîye göre ise “esâm”, cehennem isimlerinden birisi olduğunu zikreder.

d- Kur’ân’ı Sebeb-i Nüzûlle Tefsîri

Kur’ân-ı Kerim’deki âyet veya âyetlerin inmelerine vesile teşkil eden olaylara esbâb-ı nüzûl denmektedir. Kur’ân âyetlerinin ekserisi bir sebep olmaksızın inerken, diğer bazıları ise muayyen bir sebep ve vesilelerle ilişkilendirilerek inmiştir. Müfessirlerin bunları mutlaka bilmesi gerektiği ve hatta selefin bazılarının, sebeb-i nüzûlü bilmeyen âlimin tefsir yapmasının haram olduğunu söylemesi bu ilmin önemini ortaya koymaktadır.³⁸¹ Sırrı Paşa da bu hususu tefsirinde ihmal etmemiş, yeri geldikçe bazı nüzûl sebeplerine işaret etmek suretiyle âyetleri yorumlamıştır. Mesela, “Biz sizi birbiriniz için bir deneme yaptık, bakalım sabredebilecek misiniz?”³⁸² âyetinin tefsirinde farklı nüzûl sebepleri olduğunu belirttikten sonra; bu âyetin müşriklerin reisinin Peygamberimiz (s.a.v.) hakkında “O da insan, biz de insan! Ya niçin o nübüvvet şerefiyle mümtaz oluyor” şeklindeki hasetli sözlerinden dolayı, Hz. Peygamber’i teselli için indiğini söyler. Diğer bir görüşe göre ise bu âyetin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) azılı düşmanları Ebû Cehil, Velîd, Ukbe, As b. Vâil, Nadr b. Haris hakkında inmiş olduğunu belirtir.³⁸³

e- Kur’ân’ı Kıraâtle Tefsîri

Sırrı Paşa âyetlerdeki kıraât farklılıklarına da geniş ölçüde yer vermektedir. Örneğin, Yûsuf sûresi 62. âyetindeki لَفْتِيَانِه kelimesinde iki farklı kıraat olduğunu; Hamza, Kisâî ve Hafs’ın “elif ve nun” ile لَفْتِيَانِه şeklinde okuduğunu; diğerlerinin ise لَفْتِيَانِه şeklinde “tâ” ile okuduklarını aktarır. Her iki okuyuş şeklinin de “صَبِيَّانٍ وَصَبِيَّةٍ، إِخْوَانٍ وَإِخْوَةٍ” kelimelerinde olduğu gibi cemî olduğunu belirtir. Ebû Ali el-Fârisî’den yaptığı alıntıda فَتِيَانِه kelimesi فَتَا kelimesinin cemi killeti، فَتِيَانٍ kelimesinin ise cemi kesret olduğunu belirtmesinin ardından, kıraatleri örneklerle açıklar ve aralarındaki mana farklılıklarına işaret ederek şöyle der: İlk okuyanlara göre kelimenin manası “sermayeyi yüklere yerleştirenler pek çok kimseler olmayacağı aşikardır. Çünkü böyle şey gizlice olur. Bu gizliyi bilen yalnız azıcık bir topluluk olabilir”. Diğerlerine göre ise: Yûsuf (a.s.) “onların yüklerine sermayelerini koyun” sözünde geçen “رِحَالٍ” kelimesinin ise çok-

³⁸¹ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 38.

³⁸² Furkân 25/20.

³⁸³ *Sırr-ı Furkân*, s. 136-138.

luk ifade ettiğini belirtir. Bu manaya göre sermayeyi yüklere koyanlar bir cemi kesret, yani büyük bir topluluk olması lazım geldiğini vurgular.³⁸⁴

2- Tefsirler'in Dirâyet Yönünden Özellikleri

Önceki ana başlık altında Sırrı Paşa'nın tefsirleri rivâyet yönünden incelenmiştir. Bu ana başlık altında ise onun tefsirinin dirayet yönünü, yani "et-tefsîru bi'r-re'y" metodu incelenecektir.

a-Dil ve Kelime Tahlillerine Yer Vermesi

Sırrı Paşa, Furkân sûresi 21. âyette geçen (وَفِي أَنفُسِهِمْ) kelimesinin "نَفْسٌ" kelimesinin cemisi olduğunu; bu kelimenin "ruh, kan, ceset, şiddet, göz vb." gibi bir çok anlama geldiğini ifade ettikten sonra; Arapların "canı çıktı" diyecek yerde (خَرَجَتْ نَفْسُهُ) *nefsi çıktı* dediklerini belirtmiştir. Ayrıca Araplar tarafından kana "nefs" denmesinin ise kanın ruhun hâmilî/taşıyıcısı ve hayatın kıyamına sebep teşkil etmesi olduğundan böyle denildiğini belirtmiştir. Nefsin "ceset" manasına kullanılmasını ise, cesedin/beden nefsin mahalî/mevziî olduğundan böyle kullanıldığını ifade etmiştir. Araplar (عَظِيمُ الْجَسَدِ) *cesedi büyük* yerine (عَظِيمُ النَّفْسِ) *nefsi büyük* derler. Yine Araplar "falancaya göz değdi" diyecekleri yerde (أَصَابَتْهُ نَفْسٌ) *ona nefis, yani göz değdi* derler.³⁸⁵

Müellif yine Yûsuf sûresi 94. âyette geçen (وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ)³⁸⁶ "fasalet" kelimesinin hem lâzım hem de müteaddî olabileceğini söyler. Lazım olarak kullanılması Arapların: (فَصَلَتِ الْقَوْمُ عَنِ الْمَكَانِ وَأَنْفَضُوا بِمَعْنَى فَارْقُوهُ) topluluk yerlerinden ayrıldı) kavlinden alındığını ve sülâsî mücerret baplarının birincisinden olduğunu, mastarının ise "fusûl" geldiğini, yerinden "çıkıp ayrılmak" manasına olduğunu söylemektedir. Müteaddî olduğunda ise mastarının "faslun" geldiğini ve manasının "ayırarak" olduğunu aktarmaktadır.³⁸⁷

b- Tefsirin İ'câz ve Belâgat Yönü

Cenab-ı Hakk'ın her peygamberine verdiği mucizeler genelde o devirde en bariz ve en yaygın olan ve toplumun ilgi duyduğu hâdiselerle ilgili olmuştur. İslâm âlimleri Kur'ân'ın bu yönünü gerek münferit gerekse umûmî tefsir kitaplarında ilgili âyetlere işaret etmek suretiyle açıklamaya çalışmışlardır. Müellifimiz bunlardan biri olarak bazı edebi inceliklere işaret edip bu mucizevî yönü belirtmeye çalışmıştır.

³⁸⁴ *Ahsenü'l-kasas*, II, 22.

³⁸⁵ *Sırr-ı Furkân*, s. 154.

³⁸⁶ "Kafîle daha Mısır'dan ayrılır ayrılmaz"

³⁸⁷ *Ahsenü'l-kasas*, III, 297-298.

Örneğin müellif (ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ)³⁸⁸ kavlindeki “عَامٌ” kelimesinin “seneyi” ifade etmek için kullanılması belâğat-ı Arabiyyeden zevk alanlarca anlaşılan bir nükteye mebni olduğunu belirterek şöyle demektedir: “Araplar “عَامٌ” ile “سَنَةٌ” kelimelerini birbirinin yerine kullanırlar. Fakat belâğat yönünden aralarında büyük fark vardır. Kur’ân en fasih kelâm olduğundan “تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَابًّا”³⁸⁹ buyrulup “أَعْوَامًا” buyurmamıştır. Zira Yûsuf’un (a.s.) tabir buyurdıkları rüya, şiddetli yedi seneye delalet ediyordu. Araplar ise kıtlığa (سَنَةٌ sene) derler. Nasıl ki Kur’ân’da “وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَنَقَصْنَا مِنْ رِزْقِهِمْ لِيَوْمِ السَّيْئَاتِ”³⁹⁰ buyrulmuştur ve yine Arap şâiri “رَاعِي سِنِينَ تَتَابَعَتْ جَدْبًا” - kıtlık yılları peş peşe gelen” demiştir. Bunun içindir ki; Araplar kıtlığa uğrayanlara “أَسْنَتٌ أَسْنَتٌ - halk kıtlık yaşadı” derler. Refah ve bolluğa “عَامٌ” tabir ederler. İşte söz konusu âyette sıkıntı ve kıtlığa delalet eden “سِنِينَ” kelimesi kullanıldıktan sonra, geleceği müjdelenen bolluk ucuzluk yılları için ise “عَامٌ” tabir buyurulmuş “سَنَةٌ” buyrulmamıştır. Böylece şiddet ve zorluğu, kolaylık ve bolluk yılları takip edeceği vurgulanmıştır.”³⁹¹

c- Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebetlere Değinmesi

İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre Kur’ân âyetlerinin ve sûrelerin tertibi tevkifidir. Peygamberimiz (s.a.v.) de bunların yerlerini, tertibini ve hangi sûreye ait olduğunu Hazreti Cibril’in bildirmesine göre vahiy kâtiplerine yazdırmıştır. Bu şekil Kur’ân’ın i’câzının sırlarından birisidir.

Müfessirimiz tefsirlerinde bu konuyla da ilgilenmiş, âyetlerin mâ kabliyle/öncesiyle irtibatını âyetlerin toplu manasından sonra, sûrelerin irtibatını ise matlaında/yerinde beyan etmiştir. Bunu yaparken Râzî’nin meto- dundan istifade ettiği gözlenmektedir. Örneğin, müfessir Yûsuf sûresinin girişinde nüzûl sebebinin ardından şöyle demektedir: Yusuf suresinden önceki sûre olan Hûd suresi “*Peygamberlerin haberlerinden, senin kalbini sağ- lamlaştıracak her şeyi sana anlatıyoruz ki, kavminden ve yakınlarından bulduğun eza ve şiddete karşı kalbin kuvvet bulsun*”³⁹² âyeti ile son bulmaktadır. Arkasın- dan ibret için Yûsuf suresinde Hz. Yusuf ve kardeşlerinin kıssası zikrolun- maktadır. Hûd suresinde diğer peygamberlerin kavimlerinden çektikleri mihnet ve meşakkatler aktarılmış, ardından Yusuf suresinde ise Yûsuf’un

³⁸⁸ Yûsuf 12/49; “sonra onun arkasından **bir yıl** gelecek”

³⁸⁹ “Yedi **sene** bildiğiniz şekilde ekin ekersiniz”

³⁹⁰ A’raf 7/130; “Biz Firavun hanedanını düşünüp ibret alsınlar diye, **senelerce** onları kuraklık, kıtlık ve ürün azlığı ile cezalandırdık” .

³⁹¹ *Ahsenü’l-kasas*, II, 286-87.

³⁹² Hûd 11/120.

(a.s.) kardeşlerinden gördüğü cevru cefâ beyan edilmiştir. Bunun sebebi yüce Peygamberimiz (s.a.v.) geçmiş Peygamberlerin kavim ve akrabalarından çekmiş oldukları eza ve şiddeti bilip teselli bulması içindir. Müfessirimizin de ifade ettiği gibi böylece iki sûre arasında tam bir münasebetin varlığı gözlenmektedir.³⁹³

Müellif âyetler arası irtibat hususunda İnsân sûresi 15-16. âyetlerinin, “Etraflarında hizmet edenler gümüş kaplar, billur kâseler, gümüşî parlaklıkta billur kupalarla dolaşır, onlara ikram ederler. Cennetlikler içeceklerini kendi iştahları ölçüsünce tayin ederler.” âyetleri ile “Cennet ağaçlarının gölgeleri üzerlerine sarkar, meyveleri devşirmeleri pek kolay olur.” âyetinin münasebetini şöyle belirtir: Geçmiş âyetlerde cennetliklerin, muttakilerin cennetteki yiyecekleri, giyecekleri, meskenleri vasfedilmiş ve sena buyurmuştu. Bu âyette ise şarapları vasfetme zamanı gelmişse de, şarapların koyulduğu kadehlerin vasfı, içine koyulan içeceklerden önce zikredilmiştir.³⁹⁴

d- Fıkhî Konulara Değinmesi

Müfessirlerin Kur’ân-ı Kerim’i tefsir ederlerken temas ettikleri pek çok konudan biri de fıkhîdir. Sırrı Paşa da bu geleneğe uyararak tefsirinde, az da olsa bazı âyetlerin tefsirinde fıkhî konulara değinmiştir. O bu hususta zaman zaman mezhep imamlarının görüşlerinden yararlanmakta, bazen de bu düşüncelerini hiçbir mezhep imamına mal etmeden vermektedir. Örneğin, müellif Furkân sûresi 18. âyetin tefsirinde mut’a nikahını fıkhî yönden ele almaktadır. Önce bu nikahı, “bir kadını muayyen bir zaman ve bedel karşılığında, geçici olarak nikahlamak” şeklinde tarif eder. Ardından bu nikah şeklinin İran’daki Şiîler arasında yaygınlığını, Bağdat valiliği esnasında bunu müşahade ettiğini, ancak Hayber fethinde ruhsat verilen bu nikah şeklinin daha sonra Hz. Peygamber’in (s.a.v.) emriyle yasaklandığını aktarır.³⁹⁵

Müellif Yûsuf sûresi 98. âyetin³⁹⁶ tefsirini yaparken de alt haşiyede: “Helalleşmede, helâllik talep edilen şeyin tayini ve miktarını açıklamak gerekli midir? sorusuna şöyle cevap verir: Bu meselede fukahâ ihtilaf etmişlerdir. Mesela bir şahıs diğerine bendeki olan her hakkını helal et dese, o şahıs da helal etse, hak sahibi eğer o hakkını biliyorsa, helallik isteyen şahıs hükmen ve diyâneten icmâ ile helalleşmiş olur. Eğer hak sahibi hakkının ne olduğunu bilmiyorsa hükmen icmâ ile helalleşmiş olur, ama diyâneten İmâm-ı Mu-

³⁹³ *Ahsenü'l-kasas*, I, 9.

³⁹⁴ *Sırr-ı İnsân*, s. 145-146.

³⁹⁵ *Sırr-ı Furkân*, s. 111-112.

³⁹⁶ “O, kıyamet günü halkının önüne düşecek, onları ateşe götürecektir”

hammed'e göre zimmetini ibra etmiş sayılmaz. İmâm-ı Ebû Yûsuf'a göre ise zimmetini ibra etmiş, helalleşmiş olmaktadır." Müfessir ayrıca fetvanın da bu şekilde olduğunu sözlerine eklemektedir.³⁹⁷

e- Kelâmî Tefsir

Sırrı Paşa tefsirlerinde yer yer bazı kelâmî mevzulara yer vermektedir. O bunu yaparken Râzî, Keşşâf gibi müfessirlerden büyük ölçüde istifade etmiştir. Tefsirlerinde ele alınan kelâmî mevzular Beydâvi'deki gibi Mu'tezileye reddiye niteliğindedir. Ayrıca Zemahşerî'nin "soru cevap" stili ni müfessirimizin de benimsendiği gözlenmektedir. Örneğin, İnsân sûresi 4. âyette geçen "*selâsil ve ağılâl*"³⁹⁸ kelimelerini açıklarken, müfessir cehennem mahluk olup olmadığı tartışmasına girerek Cehennem'in şu anda mahluk/yaratılmış olduğuna dair Ehl-i Sünnet'in bu âyeti delil gösterdiklerini: Yine; Yüce Allah'ın (c.c.) cehennem hakkındaki sözünü âyette mazi kalıbıyla "e'atednâ hazırladık" şeklinde kullandığını; eğer cehennem elan mevcut olmasaydı Yüce Allah (c.c.) (e'atednâ) buyurmazdı, demektedir. Mu'tezile ise bu görüşün aksine Cenâb-ı Hak'ın cehennemi şu anda mevcutmuş gibi (e'atednâ) göstermesinin kafirleri korkutmak için olduğunu, dolayısıyla cehennem henüz yaratılmadığını ve Kâdî Abdülcebâr'ın da bu fikirde olduğunu beyan eder".³⁹⁹

Müfessir Yûsuf sûresi 2. âyetin tefsirinde "Kur'ân"⁴⁰⁰ kelimesini açıklarken "Halku'l-Kur'ân" meselesine değinir ve konuya geniş çaplı yer ayırır. Mesela o, konuyla alâkalı olarak şöyle demektedir: "Kelâmullah bir sıfat-ı ezeliyedir ki nazım ile tabir olunur. Harflerden mürekkep olan Kur'ân, o nazm-ı celilin ismidir. Sıfat-ı ezeliye olan kelâm, elfâz-ı Kur'âniyye ile tabir olunan Kur'ân'ın manasıdır. Kelâm, ilim ve iradenin gayrisi bir sıfat-ı ezeliyedir. Mesela her şahsın emir ve nehiyden önce nefsinde bulduğu bir mana vardır. Sonra o manayı ifade etmek için konuşma/kelâm, kitâbet ve işaretten birisini kullanır. Evet, sıfat-ı kelâm, ilim ve irâdeye mugayirdir. Allahü Zü'1-Celâl'in kelâmı, bazen ilmüne de iradesine de muhalif olur. Meselâ, Cenâb-ı Hak Ebû Leheb'in imân etmeyeceğini ilmi ezeliysiyle bilirdi, bununla beraber ona da imân ile emir buyurdu. Bu ilmüne muhalif bir olay-

³⁹⁷ *Ahsenü'l-kasas*, III, 324.

³⁹⁸ *Sırr-ı İnsân*, s. 73.

³⁹⁹ *Sırr-ı İnsân*, s. 73-74.

⁴⁰⁰ "Düşünüp manasını anlamamız için Biz, onu Arapça bir *Kur'ân* olarak indirdik"

dır. Eğer Kelâmullâh İlmullâh'ın aynı olsaydı, bu emrin vukû'u mümtenî olurdu."⁴⁰¹

"Yine Allah (c.c.) Ebû Leheb'in iman etmesini irade buyurmadı; eğer irade buyursaydı, bunun lüzumu gerekir, bu da Rabbin ilmi ezelisinde ilgili şahsın mutlaka iman etmeyeceğine dair olan ilminin cehle tebdilini icap ederdi. Allah (c.c.) ise bundan münezzehdir. Allah (c.c.) yüce zatiyle kâim olan ezeli kelâm ile mütakellimdir. O kelâm, harufat ve esvât cinsinden değildir. Kur'ân'daki ibareler, Kulâmullah'ın delâletleri cihetiyle Allah'ın sözü tesmiye edilir. Nasıl ki, Cenâb-ı Hakkk'ın gerek her lisanda, gerek bir lisanda muhtelif ibareler, lafızlarla isimleri müteadid ise de müsemmaları biridir."⁴⁰²

Keza Sırrı Paşa bir başka yerde konu ile ilgili olarak şöyle demektedir: "Bu hususta Ehl-i Sünnet ile Ehl-i Ehvâ (Mu'tezile) arasında büyük lakırdılar, gürültüler olmuşsa da tetkik edildiğinde Eşariyye ile Mutezile arasında bu mesele lafzî hilafdan ibaret kalır. Çünkü biz elfâz ve harflerin kıdemine kail olmadığımız gibi, onlar da kelâmı nefsinin hudûsuna/mahlukiyetine kail olmazlar.

Şurası da malum olmalıdır ki lisanımızda okuduğumuz, Kur'ân'da yazdığımız nazm (kelâm-ı lafzî) hâdisdir. İşte bu nazma Kur'ân denildiği gibi, Zât-ı Bârî ile kâim olan kelâm-ı nefsiye de bazen Kur'ân tesmiye olunur. Fakat Ehl-i Sünnet üleması "Kur'ân mahluk değildir" dediği zaman, elfâz ve harflerden oluşan lafzın da kıdemine kail oluyormuşlar, diye akla bir mana doğuracağından Kelâmullah kelimesiyle (الْقُرْآنُ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ) Allah'ın kelâmı Kur'an mahluk değildir) demeğe mecburuz" diyerek cümlesini tamamlar.⁴⁰³

Yukarıdaki sözlerden anlaşılan Yüce Allah'ın ilmi ile sözü ayrı ayrı şeylerdir. Kelam Allahın ezeli bir sıfatı olup, Yüce Allah'ın zatı ile kaimdir. Harf ve sözlerden meydana gelmez ve ona "kelâm-ı nefsi" denilmektedir. Kelâm-ı nefsiye delalet eden harf ve seslerden oluşan kelam ise mahluktur.

f- Şiire Yer Vermesi

Sırrı Paşa tefsirinde, kelimelerin ve değindiği konuların daha iyi anlaşılması için bazen şiire de yer vermektedir. Bu şiirler bazen konuyu delillendirme kabilinden olmakla birlikte zaman zaman da konunun anlaşılmasına yar-

⁴⁰¹ *Ahsenü'l-kasas*, I, 36.

⁴⁰² *Ahsenü'l-kasas*, I, 43.

⁴⁰³ *Ahsenü'l-kasas*, I, 43-44.

dımcı olmak maksadı ile aktarılmaktadır. Bu şiirler Arapça,⁴⁰⁴ Farsça⁴⁰⁵ ve Türkçe⁴⁰⁶ olarak verilmektedir. Şiirlerin kime ait olduğu çoğunlukla zikredilmekle birlikte,⁴⁰⁷ bazen de zikredilmemiştir.⁴⁰⁸ Eserdeki şiirlerin bazıları bizatihi müellif tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁰⁹ Meselâ, Furkân sûresi 14. âyette geçen “صَهْرًا” kelimesinin “yakın akrabalık, damat, enişte, kaynana ve kayınpeder” gibi luğavî manalarını aktardıktan sonra, “kayınpeder” manasına kullanılmasına Hz. Ali’nin (r.a.) şu nazmını delil gösterir.

وَحَمْرَةٌ سَيِّدُ الشَّهَدَاءِ عَمِّي مُحَمَّدُ النَّبِيِّ أَحْيَى وَصَهْرِي

“Şehitlerin efendisi Hz. Hamza benim amcamdır, Peygamber Muhammed (s.a.v.) kardeşim ve kayınpederimdir.”

Müfessir yine Furkân sûresi 63. âyette geçen “الْجَاهِلُونَ *bilgisizler*”⁴¹⁰ kelimesinin, eski Arap lisanında “kızmak” manasına kullanıldığını, daha sonraları ise bu kelimenin “hezl ve eziyet” manalarına kullanılmasına cahiliye dönemi şairlerinden Amr b. Kûlsüm’ün şu şiirini delil göstermektedir.

فَنَحْنُ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ أَلَا لَا يَجْهَلُنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا

“Bize kimse eziyeti ile caka satmasın, biz ezanın ta kendisiyiz!”

Yine müfessir Yûsuf suresi 85. âyette “Yâ esefâ alâ Yûsuf! Neredesin Yûsuf! Neredesin Yusuf!” âyetinin tefsirinde Yakup (a.s.)’in üzüntüsünün daha iyi anlaşılması için Mütemmim b. Nüveyre’nin kardeşi Melik’in ölümü vesilesiyle inşât ettiği şu ağıtı aktarmaktadır.⁴¹¹ Buna göre şair: “Kardeşi Malik’in ölümünün ardından nerede bir kabir görse durur ağlar, arkadaşları ise kendisini böyle her gördüğü kabir üzerine durup ağlamasından ötürü ayıplarlarmış. Bunun üzerine Mütemmim ise onlara şu şiiri inşâd etmiş:

وَقَدْ لَا مَنِي عِنْدَ الْقُبُورِ عَلَى الْبُكَاءِ رَفِيقِي لِتَذْرَافِ الدَّمْعِ السَّوَابِكِ
فَقَالَ أَتَبْكِي كُلَّ قَبْرِ رَأَيْتَهُ لِقَبْرِ ثَوَى بَيْنَ اللَّوَى وَالذَّكَاءِ
فَقُلْتُ لَهُ إِنَّ الْأَسَى يَبْعَثُ الْأَسَى فَدَعْنِي فَهَذَا كُلُّهُ قَبْرِ مَالِكِ

⁴⁰⁴ *Ahsenü'l-kasas*, III, 208-209.

⁴⁰⁵ *Ahsenü'l-kasas*, III, 130.

⁴⁰⁶ *Ahsenü'l-kasas*, II, 243; III, 226.

⁴⁰⁷ *Ahsenü'l-kasas*, I, 21, 37, 183, 204, II, 31, 47; III, 82.

⁴⁰⁸ *Ahsenü'l-kasas*, I, 141; II, 21, 25, 47, 372; III, 213.

⁴⁰⁹ *Ahsenü'l-kasas*, III, 225-226.

⁴¹⁰ “...*Cahiller* kendilerine laf atarsa “Selamette” derler.

⁴¹¹ *Ahsenü'l-kasas*, III, 190-91.

Sırrı Paşa şair Mütemmim'in şiirinin ardından kime ait olduğunu belirtmeden ve kaynak vermeden şu şiiri nakleder:

فَلَمْ تُنْسِنِي أَوْفَى الْمَصِيبَاتِ بَعْدَهُ وَلَكِنْ نَكَأَ الْقَرْحَ بِالْقَرْحِ أَوْجَعُ

“Yara üzerine açılan yaranın elem ve acısı daha fazla olur.”⁴¹²

Sonuç

Sırrı Girîdî Paşa ölünceye kadar çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuş bir Osmanlı devlet adamı ve aydınıdır. Görev yaptığı şehirlerde imar faaliyetleri yapmış ve ardında çeşitli eserler bırakmıştır. İdareciliğinin yanında vakitlerini değerlendirip büyük küçük yirminin üzerinde telif ve tercüme eser bırakmıştır. Bunlardan yedi tanesi tefsire âit çalışmalardır.

Onun tefsirlerinin rivâyet tefsiri yönünden özelliklerine gelince, Sırrı Girîdî eserlerini ilmî bir metotla yazdığı, me'sur tefsir dediğimiz Peygamber'in (s.a.v.) hadislerine müracaat etmiş; sahabe ve tabîî görüşlerini nakletmeyi ihmal etmemiş, yeri geldiğinde sebep-i nüzûl ve kıraatle ilgili vecihleri de açıklamıştır

Dirâyet tefsiri yönüne giren ve âyetlerin lugavî manalarını, terkip ve cümle yapılarını iştikak yönünden incelemiş, belâgî sanatları, şiirle istişâdı, âyet ve sûreler arasındaki bağlantıları göstermeye çalışmıştır. Beydâvî, Râzî ve Ebu's-Suûd Efendi gibi tefsirleri hemen her âyette ön planda tutmuş, diğerlerine ise ihtiyaç ve zaruret halinde başvurmuştur.

Müfessir sırası geldiğinde tefsirlerinde bazı akâid konularına değinerek, Ehl-i Sünnet'in görüşünü açıklamış, diğer mezheplerin bu konulardaki mesnetlerinin zayıf ve temelsiz olduğunu göstermiştir.

Tefsirleri hususunda genel bir değerlendirme yapmak gerekirse rivâyet yönü azımsanmayacak derecede olmasına karşın, dirayet tarafı daha ağır basan câmî bir eserdir denilebilir.

Kaynakça

Alâeddîn, İbrâhim, *Meşhur Adamlar, Hayatları, Eserleri*, İstanbul 1933-1936.

Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972.

Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, İstanbul 1955.

Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi =Tabakâtü'l-Müfessirîn*, İstanbul 1973.

⁴¹² *Ahsenü'l-kasas*, III, 191

- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Bursalı, Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1971-72.
- Büyük Laruss, Sözlük ve Ansiklopedisi*, Gelişim Yayınları.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Diyânet İşleri Baş., yay., Ankara 1988.
- _____, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1971.
- Girîdî, Sırrı Paşa, *Ahsenü'l-kasas*, Şeriket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1309.
- _____, Sırrı Paşa, *Sırrı Meryem*, Âmid Vilâyet Matbaası, 1311; Başında "Tabâkat ve Âdâb-ı Müfessirîn" kitabıyla.
- _____, Sırrı Paşa, *Sırrı Furkân*, Vilâyet Matbaası, 1307.
- _____, Sırrı Paşa, *Sırrı İnsân*, Âmid Matbaası, 1309.
- _____, Sırrı Paşa, *İlm-i Kelâm'ın Özü*, (Sadeleştiren, Kâzım Albayrak), Tahkim Yayınları, İstanbul 1987.
- Gülşen, Ekrem, *Girit'li Sırrı Paşa ve Tefsir ilmindeki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul 1992.
- Hâkim, Ebû Abdullah, *el-Müstedrek 'alâ's-Sahîhâyn*, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn, *Mecmû-u Fetâvâ*, Riyad ts.
- İnal, Mahmut Kemâl, *Son Asrın Türk Şairleri*, M. E. Basımevi, İstanbul 1969.
- _____, Mahmut Kemâl, *Son Hattatlar*, Maarif Matbaası 1955.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife, *Keşfü'z-zünûn 'an esmâi'l-kütübi ve'l-fünûn*, M.E.Basımevi, İstanbul 1971.
- Kurnaz, Cemal, "*Sırrı Paşa*", *DİA.*, İstanbul 2009.
- _____, *Giritli Sırrı Paşa, Hayatı, Eserleri, Şiirleri*, ilmî Araştırmalar, sy. 9, İstanbul 2000.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn, *Sahîh-u Müslim*, Mısır 1955.
- Özcan, Nuri, "*Leyla Hanım*", *DİA.*, Ankara 2003.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, M.E.B., ve Kültür Bak., Yay., 1969.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Ahmet Sâit Matbaası, 1942.
- _____, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971.
- Suyûtî, Celâleddin, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1368.

- _____, Celâleddin, *Esbâbü'n-nüzûl*, Beyrut 1983.
- _____, Celâleddin *Tedrîbü'r-râvî*, Dâru'l-Fir, Tah. Abdü'l-Vehhâb Abdulladîf, ts
- Taşköprüzâde, İsmâmeddin Ahmed Efendi, eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fi 'ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye, Mısır 1310.
- Yazıcı, Nesimi, *Sırrı Paşa ve Vilayet gazeteleri*, AÜİFD., sy., XXXVI, Ankara 1977.
- Yeğin, Abdullah, *Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı, İstanbul 1978.
- Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân-ı Tefsiri*, İstanbul 1983.
- _____, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1989.
- _____, Suat, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yayınları, İstanbul 2002.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Dârü'l-kutübü'l-hadîse, Kahire 1976.